आदावन्ते रुजां ज्ञाने प्रयतेत चिकित्सकः।
भेषजानां विधानेऽथ ततः कुर्याच्चिकित्सितम्॥"
चिकित्सितमित्यत्र भावे क्तः। इति भावप्रकाशे पूर्व्वखण्डः॥ *॥ अथ येन रोगाणां ज्ञानं स्यात्तत्तदाह।
"हेतुस्तदनु संप्राप्तिः पूर्व्वरूपञ्च लक्षणम्।
तथैवोपशयः पञ्च रोगविज्ञानहेतवः॥"
तत्र हेतोर्लक्षणमाह।
"यत्तु न स्याद्विना येन तस्य तद्धेतुरुच्यते।
शास्त्रे संव्यवहाराय तत्पर्य्यायान् प्रवक्ष्यहे॥
निदानं कारणं हेतुर्निमित्तञ्च निबन्धनम्।
मूलमायतनं तन्तु प्रत्ययोऽपि निगद्यते॥"
तत्र हेतुर्व्याधीनां ज्ञानाय हेतुर्यथा। वर्षारूक्षश्रमहिमानशनातिमैथुनशोकचिन्ताभयादयो वातप्रकोपहेतवो वातजान् व्याधीन् बोधयन्ति। शरत्कटुम्लोष्णतीक्ष्णक्रोधलवणाम्लाभिघातादयः पित्तप्रकोपहेतवः पित्तजान् व्याधीन् बोधयन्ति। वसन्तमधुरस्निग्धशीतादयः कफप्रकोपहेतवः कफजान् व्याधीन् बोधयन्ति॥*॥ अथ संप्राप्तेर्लक्षणमाह।
"यथा दुष्टेन दोषेण यथा चानुविसर्पता।
उत्पत्तिर्व्याधयस्यासौ संप्राप्तिर्ज्ञातिरागतिः॥"
यथा दुष्टेन दोषेण यथा कारणभेदेन दुष्टेन दोषेण। यथा चानुविसर्पता अनेकधा दोषाणां विसर्पणमूर्द्ध्वाधस्तिर्य्यगादिगतिभेदेन। तथा च विसर्पता आमयस्य या उत्पत्तिः असौ संप्राप्तिः। शास्त्रे व्यवहाराय संप्राप्तेः पर्य्यायावाह जातिरागतिरिति। संप्राप्तेरौपाधिकभेदानाह।
"संख्याविकल्पप्राधान्यबलकालविशेषतः।
सा भिद्यते यथात्रैव वक्ष्यन्तेऽष्टौ ज्वरा इति॥"
संख्यादिरूपा ये विशेषास्तेभ्यः सा संप्राप्तिर्भिद्यते भेदवती क्रियते इत्यर्थः। तत्र संख्यां विवृणोति। यथा ज्वरोऽष्टधा अतीसारः षड्विध इत्यादि। विकल्पं विवृणोति। दोषाणां समवेतानां विकल्पोऽंशांशकल्पना। समवेतानां समुदितानां दोषाणां अंशांशकल्पना हीनमध्याधिकभेदैर्भागकल्पना विकल्पः॥*॥ प्राधान्यं विवृणोति।
"स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्याभ्यां व्याधेः प्राधान्यमादिशेत्।
व्याधेः स्वातन्त्र्येण प्राधान्यं पारतन्त्र्येणाप्राधान्यञ्च वदेदित्यर्थः। यथा स्वतन्त्रस्य ज्वरस्य प्राधान्यं ज्वराधीनानां श्वासादीनामप्राधान्यम्॥*॥ बलं विवृणोति।
"हेत्वादिकार्त्स्न्याद्यवैर्बलाबलविशेषणम्।"
अत्रापि व्याधेरित्यनुवर्त्तते। हेत्वादेः हेतुपूर्व्वरूपाणां कार्त्स्न्येन साकल्येन। अवयवैः एकदेशेन। व्याधेर्बलाबलयोर्विशेषणं विशेषबोधः॥*॥ कालं विवृणोति।
"नक्तं दिनर्त्तुभुक्तांशैर्व्याधिकालो यथाबलम्।"
नक्तमत्रायं रात्रिवाचकम्। एतेनैतदुक्तं यस्मिन्नक्तादेरंशे यस्य दोषस्य प्रकोप उक्तोऽस्ति सोऽंशस्तद्दोषजस्य व्याधेः काल इत्यर्थः। नक्तादेरंशेषु वातादिप्रकोप उक्तो वाग्भटेन।
"ते व्यापिनोऽपि हृन्नाभ्योरधोमध्योर्द्ध्वसंश्रयाः।
वयोऽहोरात्रिभुक्तानामन्तमध्यादिगाः क्रमात्॥"
इति॥
ते वातपित्तकफाः। ऋतुषु वातादिकोपो यथा,
"वर्षासु शिशिरे वायुः पित्तं शरदि उष्णके।
वसन्ते तु कफः कुप्येदेषा प्रकृतिरार्त्तवी॥"*॥
संप्राप्तिर्व्याधीनां ज्ञानाय हेतुर्यथा। मिथ्याहारविहारकुपितवातात्यामाशयगमनरसदूषणकोष्ठाग्निर्व्वह्निर्निरसनरूपं ज्वरोत्पत्तिप्रकारं बोधयति तथा व्याधीनां संख्यादोषांशांशकल्पनाप्राधान्यबलकालांश्च बोधयति। तेषु ज्ञानेषु चिकित्सा विशेषः स्यात्॥*॥ अथ पूर्व्वरूपस्य लक्षणमाह।
"पूर्व्वरूपन्तु तद्येन विद्याद्भावि नमामयम्।
सामान्यञ्च विशिष्टञ्च द्विविधं तदुदाहृतम्॥
सामान्यं तत्र दोषाणां विशेषैरनधिष्ठितम्।
विशिष्टमीषद्व्यक्तं स्यात् विशेषैश्च समन्वितम्॥"
दोषाणां विशेषाः जृम्भातिशयनेत्रदाहाभिमान्यादयः। तत्र पूर्व्वरूपं व्याधीनां ज्ञानाय हेतुर्यथा। श्रमादयो भाविनं ज्वरं बोधयन्ति। अथ च त एव श्रमादयोऽतिशयितजृम्भायुक्ता भाविनं वातज्वरं नेत्रदाहयुक्ता भाविनं पित्तज्वरं बह्विमान्द्ययुक्ता भाविनं श्लेष्मज्वरं बोधयन्ति॥*॥ अथ लक्षणस्य लक्षणमाह।
"पूर्व्वरूपं विशिष्टं यद्व्यक्तं तल्लक्षणं स्मृतम्।
संस्थानं लिङ्गचिह्ने च व्यञ्जनं रूपमाकृतिः॥"
विशिष्टं पूर्व्वरूपं ईषद्व्यक्तं रूपं तदेव सम्यग्व्यक्तं लक्षणं स्मृतम्। तत्र शास्त्रे व्यवहाराय पर्य्यायानाह संस्थानमित्यादि। लक्षणं व्याधेर्ज्ञानाय हेतुर्यथा। खेदावरोधः सन्तापः सर्व्वाङ्गग्रहणञ्च युगपदेतल्लक्षणं ज्वरं बोधयति॥*॥ अथोपशयस्य लक्षणमाह।
"औषधान्नविहाराणामुपयोगं सुखावहम्।
तृणामुपशयं विद्यात् स हि सात्म्यमिति स्मृतः॥"
तत्र वातस्योपशयमाह।
"मधुरलवणसान्द्रस्निग्धनस्योष्णनिद्रा-
गुरुरुचिकरवस्त्रिस्वेदसंमर्द्दनानि।
दहनजलदशैत्याभ्यङ्गसन्तर्पणानि
प्रकुपितपवमानं शान्तमेतानि कुर्य्युः॥"
अथ पित्तस्योपशयमाह।
"तिक्तखादुकषायशीतपवनच्छायानिशावीजनज्योत्स्नाभूगृहयन्त्रवारिजलदस्त्रीगात्रसंस्पर्शनम्।
सर्पिः क्षीरविरेकसेकरुधिरस्रावप्रदेहादिकं
पानाहारविहारभेषजमिदं पित्तं प्रशान्तिं नयेत्॥"
अथ कफस्योपशयमाह।
"रूक्षचारकषायतिक्तकटुकव्यायामनिष्ठीवनं
धूमात्युष्णशिरोविरेकवमनं स्वेदोपवासादिकम्।
लङ्घनाध्वनियुद्धजागरजलक्रीडाङ्गनासेवनं
पानाहारविहारभेषजमिदं श्लेष्माणमुग्रं हरेत्॥"
जलक्रीडा कथं कफं हरति तदाह। जलक्रीडाजनितशैत्येनावरुद्धदेहोष्मा पङ्कलिप्तपाकाग्निरिवोष्मा भूत्वा कफं शोषयति इति समाधिः॥*॥ उपशयो व्याधेर्ज्ञानाय हेतुर्यदुक्तं चरकेण। गूढलिङ्गं सङ्कीर्णलक्षणञ्च व्याधिमुपशयानुपशयाभ्यां परीक्षेतेति। तथा च सुश्रुते।
"अभ्यङ्गस्वेदनस्नेहैर्विकारो वातिको न यः।
शाम्येत्तत्र तु विज्ञेयं रक्तमात्रास्थि दूषितम्॥
सर्व्वेषामेव रोगानां निदानं कुपिता मलाः।
तत्प्रकोपस्य तु प्रोक्तं विविधाहितसेवनम्॥"
सर्व्वेषां रोगाणां निदानं सन्निहितं कारणम्। कुपिताः स्वहेतुदुष्टाः। मला वातपित्तकफा एवेत्यन्वयः। तथा च वाग्भटः। दोषा एव हि सर्व्वेषां रोगाणामेककारणमिति। नखागन्तुजव्याधिषु व्यभिचारः स्यात्। तत्र तत्राप्युत्पत्त्यनन्तरं दोषप्रकोपस्यावश्यं भावित्वात्। उत्पन्नद्रव्येषु गुणयोगस्येव। इति भावप्रकाशः॥*॥
पापजरोगा यथा। भ्रातातपीयकर्म्मविपाके।
"कुष्ठञ्च राजयक्ष्मा च प्रमेही ग्रहणी तथा।
मूत्रकृच्छ्राश्मरीकाशा अतिसारभगन्दरौ॥
दुष्टव्रणं गण्डमाला पक्षाघातोऽक्षिनाशनम्।
इत्येवमादयो रोगा महापापोद्भवाः स्मृताः।
जलोदरयकृत्प्लीहशूलरोगव्रणानि च।
श्वासार्शोज्वरच्छर्द्दिभ्रममोहगलग्रहाः।
रक्तार्ब्बुदविसर्पाद्या उपपापोद्भवा गदाः॥
दद्रुश्वित्रकच्छ्वयुःकम्यविचर्च्चिकाः।
वल्मीकपुष्करीकाद्या रोगाः पापसमुद्भवाः॥"
तथा।
"अर्शआद्या नृणां रोगा अतिपापाद्भवन्ति हि।
अन्ये च बहुधा रोगा जायन्ते रोगकृराः।
उच्यन्ते हि निदानानि प्रायश्चित्तानि च
क्रमात्॥"
सर्व्वरोगनाशकदानं यथा। हेमाद्रिधृतदानखण्डे भगवद्वाक्यम्।
"सुवर्णदानं सर्व्वेषां रोगाणां नाशकारणम्।
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन कर्त्तव्यं कमलोद्भव॥"
इति मलमासतत्त्वम्॥*॥
अथारोग्यस्नानदिनम्। तत्र तिथयो रिक्ताः प्रशस्ताः। दशमीप्रतिपद्द्वितीयात्रयोदशीपञ्चमीभिन्ना मध्यमाः। तत्र नक्षत्राणि। स्वातीश्रवणाश्विनिशततिषाज्येष्ठाहस्तापुष्यपूर्व्वाषाढापूर्व्वफल्गुनीपूर्व्वभाद्रपदभरणीमृगशिरांसि। तत्र वाराः क्रूराः। तत्र योगो व्यतीपातः। अशोभनचन्द्रः। लग्नापेक्षया केन्द्रेषु पापग्रहः। इति ज्योतिस्तत्त्वम्॥ अपि च।
"चन्द्राष्टमी व्यतीपाते भौमार्कशनिवासरे।
व्रणसुप्तो व्याधिमुक्तः क्षयः स्नानं समाचरेत्॥
पूर्व्वाचयमघाश्लेषा भरणी कृत्तिका तथा।
आर्द्रायाञ्च तिथौ रिक्ते चारोग्यस्नानमाचरेत्॥"
इति ज्योतिःसारसंग्रहः॥